

PAPER DETAILS

TITLE: XIX. Yüzyilin Sonlarında ve XX. Yüzyilin Başlarında Osmanlı Devleti'nde Fikir Hareketleri

AUTHORS: Salim CÖHÇE

PAGES: 329-355

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/686622>

XIX. YÜZYILIN SONLARINDA VE XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE FİKİR HAREKETLERİ

SALİM CÖHÇE*

M.Ö. III bininci yıllarda **atlı-göçebe bozkır kültürü** dediğimiz bir kültürle tarih sahnesine çıkan ve M.Ö. 1700 yıllarından itibaren “devlet hayatı” yaşamaya başladıkları kabul edilen Türkler, değişik medeniyet çevreleri içerisinde ve Hun, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı gibi çeşitli adlar altında kurdukları büyük devletler ile XVIII. yüzyıla kadar dünyanın gidişine, tarihin akışına birinci derecede tesir etmiş, yabancı bir tarihçinin deyişiyle âdeta “tarihin mayası” olmuşlardır. Ne var ki, XVIII. yüzyıldan sonra Türk dünyası önce duraklamış, sonra da gerilemeye başlamıştır. Bu gerileme; doğuda Türkistan’da, 1881 Göktepe savaşı ile büyük bir felakete dönüşürken, batıda yalnız kalan Osmanlı Devleti’ni de varlığını devam ettirebilmek için büyük bir mücadelenin içerisine itmiştir.

Oğuzların XI. yüzyıl başlarından itibaren büyük kitleler hâlinde Orta Doğu’ya akmaları neticesinde tesis edilen **Büyük Selçuklu Devleti**’nin 1157’de dağılmasını müteakip, ikinci bir ana yurt hâline getirilen Anadolu’da ortaya çıkan Türkiye Selçukluları Devleti’nin de ihtişamının zirvesinde olduğu bir sırada Moğollar tarafından yıkılmasından sonra **Osmanlı Devleti** teşekkül etmiştir. Bu devlet, Türkistan’da başlayıp Anadolu’da devam eden birtakım değişmelerin de tabîi neticesi olarak daha Selçuklular zamanında başlatılan aşiretlerin toprağa bağlanması, yani Türk’ün yerleşik hayata geçirilmesi, daimî ordu bulundurma ve bütün ülkeye yayılan “**üstün kültür teşkilâtları**”nın sayesinde kısa sürede yükselerek bir cihan devleti hâline gelmişti. Bu devletin bir özelliği de, doğu ve batı dünyaları arasında eskiden beri temas mevkiinde bulunan bir

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Bölümü Başkanı.

sahada ve Yakın Doğu Müslümanları ile Hristiyanlarını bir bayrak altında toplayacak şekilde teşkil edilmiş olmasıdır.

Osmanlı Devleti'nin tesis ettiği ortam, Türkler ve Müslümanlar açısından olduğu kadar Hristiyanlar açısından da önemli bir kültür ve bilgi alış verişinin doğmasına sebep olmuştur. Ancak, İslâm dünyasının Avrupa ile komşuluğunda Türklerin önde ve hâkim unsur olarak bulunması, birbirine zıt bu iki dünya, yani İslâm ve Hristiyanlar arasındaki bitmez tükenmez harplerin de bütün yükünü Türklere yüklemiş ve milletimiz yüzyıllar boyunca para ve insan gücünün büyük bir kısmını bu mücadelede harcamak zorunda kalmıştır. Buna rağmen önemli ticaret yollarının tamamını bir müddet kontrolü altında tutan Osmanlı Devleti XV ve XVI. yüzyıllarda Türklüğe, her yönden en üstün dönemini yaşatmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin çok gelişmiş müesseseleri yanında eski Türk akıncılarının İslâmiyetle şekillenmiş torunları olan gaziler vasıtasıyla savaşçı karakterini de devam ettirdiği görülmektedir. Türklerin bu vasfı fethedilen geniş ülkelerde özellikle Türklerden mürekkep bir üretici zümrenin kurulamaması yanında zanaat ve ticaretin de gayrimüslimlerin eline geçmesine kayıtsız kalınması neticesini doğurmuştur. Mustafa Kemal ATATÜRK bir konuşmasında, bu durumu kılıç tutan elle saban tutan elin mukayesesini yaparak gayet güzel belirlemektedir.

Osmanlı Devleti'nin bir cihan devleti olduğu sırada reform ve rönesans hareketlerinin batılının zihninde başlattığı inkişaf yanında, yeni ticaret yolları ile birlikte Amerika ve Afrika kıt'alarının da el değmemiş zenginlik kaynaklarının keşfedilmesi, Avrupa'da her yönden büyük bir gelişmenin başlamasına zemin hazırlamıştır. Bu kıt'aların bitmez tükenmez zenginlik kaynaklarının taşınması ve değerlendirilmesi ile ortaya çıkan iktisadî gelişmelerle yükselmeye başlayan Avrupa, bu esnada din savaşlarını sona erdirip, yaralarını da sarmış ve bir birlik hâline gelmiştir. Avrupa'daki bu iktisadî ve siyasî yükseliş Fransız İnkılâbı'ndan sonra gelişen sosyal alandaki yükseliş ile tamamlanacaktır.

Avrupa'nın yükselişi karşısında gerekli tedbirleri alamayan Osmanlı Devleti, yolların elverişliliği ve yakınlığı sebebiyle Anadolu'ya yönelen zengin batılı tüccar karşısında bilhassa Anadolu ahalisinin fakir bir satıcı hâline gelmesini de önleyememiştir. Bu hâl Osmanlı endüstrisi için lâzım

olan ham maddenin, ticaretin daha çok Hristiyan unsurların elinde toplanmış olmasının da doğurduğu olumsuzlukla Avrupa'ya akmasına ve daha XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk üretici kesiminin ham madde bulma açısından tam bir aciz içine düşmesine sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin cihan devleti olma özelliğini koruduğu bir dönemde iktisadî sahada baş gösteren bu olumsuzluklar, yine aynı devirden itibaren önemli mevkîlere gelen dönme devşirmelerin ehliyetsizliği, kabiliyetsizliği yanında güçlü hükümdarların da ortaya çıkmaması neticesinde sosyal alanda da kendisini göstermeye başlamış ve devlet önce duraklamaya sonra da yıkılmaya yüz tutmuştur. Bu yıkılış XIX. yüzyılda pek çok iyi niyetli devlet adamının aldıkları tedbirlerin, yani Osmanlı yenilik hareketlerinin sürekli dış müdahaleler ve daha çok Rus Çarlığı'nın menfi tutumu yüzünden beklenen neticeleri vermemesi üzerine iyice hızlanmıştır.

1826 yılından itibaren daha düzenli ve programlı bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışıldığına şahit olunan yenilik hareketlerinin yine Osmanlı Devleti'nin kendi yapısından ve daha çok dış müdahalelerden kaynaklanan sebeplere bağlı olarak istenilen neticelere ulaştırılamadığı da bir gerçektir. Dolayısıyla yapılan yeniliklerle toplum hayatı bir düzene sokulamadığı gibi devlette de arzu edilen canlanma sağlanamamış ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dağılmayı önlemek gayesiyle devlet adamları ve bazı aydınlar tarafından ıslahat hareketlerine esas olmak üzere birtakım fikirler ileri sürülmeye başlanmıştır. Bu fikir akımları ile birlikte Osmanlı yenilik hareketlerine bağlı olarak gelişen hâdiseler, aynı zamanda XX. yüzyılın harikası kabul edilen **TÜRK İNKILÂBİ**'nin de bir yerde hazırlık safhasını meydana getirmektedir. O sebeple küçük çapta birer devlet doktrini olarak da kabul edilebilecek olan ve daha çok devletin birlik ve bütünlüğünü devam ettirmeye yönelik teorik görüşleri ihtiva eden bu fikir akımlarını incelemekte fayda vardır. Bunları dört ana başlık altında incelemek mümkündür.

1. OSMANLILIK

Türk'ün karakteri ve İslâmiyetten kaynaklanan "hürlük, adalet, insana ve insan şahsiyetine saygı ile disiplin", çöküş dönemine kadar Osmanlı

Devleti’nde cemiyet hayatına demokratik bir mahiyet kazandırmaktaydı. Bu yapı, her ne kadar devlette imtiyazlı grupların, yani toplumda sınıflaşmanın ortaya çıkmasını önlemiş ise de Osmanlı ahalisini teşkil eden farklı özelliklere sahip insan toplulukları arasında meydana gelebilecek bir bütünleşmeyi de önlemiştir. Onun için devletin kuruluşu esnasında ahalinin; inanç ve siyasî haklar yönünden Müslümanlar: tebaa, Müslüman olmayanlar: reaya şeklinde ki ikili yapısı XIX. yüzyıla kadar devam etti. Ancak devletin, “*Devlet-i Âliyye-i Osmanîye*”, tahtın “*Taht-ı Âli Baht-ı Osmanî*”, ülkenin “*Memalik-i Mahrusa-i Osmanî*”, kanunların “*Kavanin-i Osmanî*”, tarihin “*Tevarih-i Âli Osman*” şeklinde ifade edilmesi; tebaa ile reayayı bir araya getiren toprak ve devlet yanında “*hanedan*”ın tek birleştirici unsur olarak ortaya çıktığını ve siyasî bir değer arz ettiğini göstermektedir. Bu da devleti meydana getiren millet unsurunun Osmanlı Devleti’nde yerini alan ve *tebaa-ı şahâne* şeklinde anılan ahalinin birliğini sağlayan “*hanedan*”a dayanan bir Osmanlılık fikrinin daha baştan beri mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Devlet hukûkî yapısını daha çok hâkim unsur olarak görülen Müslümanlara göre düzenlerken, medenî ve içtimaî konularda kendi kendilerini idare etme yetkisi tanınan Müslüman olmayanlar ile hanedan arasındaki irtibatı da genellikle dinî liderler sağlamaktaydı.

Fransız İhtilâlî’nin Avrupa’nın siyasî ve fikrî hayatında meydana getirdiği değişiklikler XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti’nde de kendisini hissettirmeye ve bilhassa Müslüman olmayan halk arasında milliyetçilik düşüncesinin hızla yayılmaya başlamasına sebep oldu. Bunu teşvik eden faktörler arasında Müslümanlar’ın daha müreffeh bir hayat yaşayan gayrimüslimlerin uzun süreden beri Osmanlı’nın hoşgörüsü ve koruyuculuğu sayesinde kendilerine özgü kimliklerini geliştirerek muhafaza etmelerinden başka yönetimdeki aksaklıklardan doğan şikâyetler ve en önemlisi de Avrupa devletlerinden dinî, siyasî ve kültürel sebeplerle gelen kışkırtmalar vardı. Neticede; Avrupa devletleri ile temas mevkiinde olup da gayrimüslimlerin epeyce kalabalık bulunduğu eyaletlerde muhtar ve müstakil idarelerin (Sırp ve Yunanlılar) kurulmaya başlaması başta padişah olmak üzere bazı devlet adamlarını batının sempatisini ve yardımını sağlamaya teşvik etti. Böylelikle devletin kendi gücüne dayanarak karşı

koyamayacağı anlaşılan Avrupa baskısı ile esasen millet seviyesine ulaşmış her toplumda tabii bir duygu olarak mevcut olan milliyetçilik düşüncesinin önlenmesinin mümkün olacağı zannediliyordu. Bunun için de kötü ve adaletsiz bir yönetime maruz kaldıklarını farz ettikleri gayrimüslimler ile Müslümanları hukuken eşit haklara sahip kılmanın gerekliliğine inanılıyordu. Hristiyanları korumak bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya gayret eden devletleri umumî hukuk içerisinde yerini almasını telkin ediyorlardı. Nihayet II. Mahmut "*Ben tebaamın Müslümanını camide, Hristiyanını kilisede ve Musevîsini havrada tanımak isterim. Aralarında başka en ufak bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladlarımdır*" şeklindeki sözleriyle devlet nazarındaki ahaliyi teşkil eden bütün fertlerin şahsî haklar bakımından eşit kabul edildiğini ilân etti ve **eşit haklara dayalı Osmanlıcılık** devrini başlattı.

Eşit haklara dayanan Osmanlıcılık hareketi Tanzimat Fermanı ile teyid edildi. Böylelikle devletin yalnız ordusunu ve bazı müesseselerini değil, bütün teşkilâtını, daha doğrusu Osmanlı-Türk toplumunun ana yapısının batıdaki örneklerle göre değiştirilip, geliştirilmesine çalışıldı. Islahat Fermanı ile daha da ileri gidilerek Hristiyanların Tanzimat ile sağladıkları dinî ve içtimaî imtiyazlara ek olarak siyasî alanda da eşitliğin sağlanılmasına çalışıldı ve devletin bir kısım hükümlerlik hakları 1856 Paris Antlaşmasının 9. maddesi ile Avrupalıların kefaleti altına sokuldu.

Ahaliyi teşkil eden bütün unsurları Amerika Birleşik Devletleri ve İsviçre örneğinde olduğu gibi eşit haklar etrafında birleştirerek bir *Osmanlı milleti* ve *Osmanlı vatanı* meydana getirmek gayesiyle, gerek fikrî hayatta, gerekse devlet siyasetinde başlatılan Osmanlıcılık akımı Hristiyan unsurların istiklâl arayışlarının önüne geçemedi. Üstelik bütünlüğün korunması için atılan her adım yeni isteklere ve kısıktırmalara zemin hazırlamaktan, böylelikle de farkında olmaksızın parçalanmayı hızlandırmaktan öteye gidemedi. Bu sadece Hristiyanlar için değil, Müslümanlar için de geçerli olmuş ve öncelikle hareket eden Mısır, Ahmed Arabî Paşa'nın "*Mısır Mısırlılarındır*" sloganıyla 1882 de başlattığı isyan neticesinde İngiliz hâkimiyeti altına geçmiştir.

Esasen devlet adamlarının arzu ettiği Osmanlı birliğini, ne devletin

aslî unsuru olan Türkler, ne de Müslüman ve Hristiyan unsurlar istemekteydi. Bunlardan Türkler hariç hepsi devletin meşruiyetini kaybettiği kanaatindeydiler ve en kısa zamanda hükümlanlığının da tamamen yok olmasını istiyorlardı. Buna rağmen Osmanlı devlet adamları ve aydınların milliyetçilik hakkında pek ilkel düşündükleri ve tebaa anlayışından kurtulamadıkları anlaşılmaktadır. Belki de başka çıkar yol bulamadıkları için köklü tedbirler yerine böylesine günlük tedbirler alma gayreti içerisine düştüler. Ancak, manevî birliğe sahip olmayan cemiyetlerin bir siyasî birlik meydana getirselere bile bunun uzun ömürlü olamayacağı aşikâr idi.

Tanzimat'tan sonra Avrupa'da tahsil görmüş ve batıyı yakinen tanımış veya Osmanlı'nın kurduğu Avrupaî tarzda eğitim yapan müesseseler ile batılı mürebbiyelerin elinde yetişmiş yeni bir nesil oluştu. Bu nesil Avrupa'daki devrin fikir akımları ile temas etmek ve batının Osmanlılar hakkındaki maksatlarını öğrenmek imkânı buldu. Divan edebiyatının tesirlerinden kurtulamamakla birlikte insan şahsiyetini kutsal kabul eden, insan ve cemiyet problemlerini inceleyip çözmek için uğraşan, batı siyasî edebiyatının tesirleri altında da kalan yeni nesil aydınlar, olayları akla ve mantığa dayanan bir tenkit ile değerlendirmeye başladılar. Devlet adamlarına dalkavukluk etmeyip, *"halka hizmet için, halk tarafından anlaşılmak gerektiğini"*, idrak eden bu aydınlar, halka hitap edebilmek için basını ele aldılar ve çeşitli gazeteler çıkarmaya başladılar. Bu gazeteler birer halk kürsüsü, idarehaneleri de birer siyasî kulüp niteliği kazanırken Osmanlı'nın kendisini, Avrupa'nın siyasî ve fikrî akımlarından tecrit etme dönemi de kapanmış ve uyanık bir kamuoyu oluşmaya başlarken hükümetin icraatına karşı da kesin bir muhalefet belirmişti. Böyle bir muhalefetin ortaya çıkışında **eşit haklara dayanan Osmanlıcılık** fikrinin başarılı olamaması ve dış borçlanma ile temin edilen paraların israf edilmesi, Avrupa'nın sürüp giden baskıları neticesinde kopardığı imtiyazlar velhâsıl yönetimde sağlanamayan istikrar önemli bir rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti'nde muhalefeti teşkil eden ve gerçekte bir Osmanlı milletinin bulunmadığını, mevcut ahalinin fetihler sonucu hâkimiyet altına alınmış bir milletler topluluğu olduğunu anlayamayan aydınlar, kötü gidişin "otoritenin kontrol ve murakabe edileceği bir müessesenin yokluğundan" kaynaklandığını düşünmekteydiler. Bunun için de, *"meşrutiyete dayanan*

Osmanlıcılık” fikrini savunmakla devletin kurtulacağını zannediyorlardı. Dolayısıyla, neyi ifade ettiğini kendilerinin de tam olarak ortaya koyamadıkları halka hürriyet verilir, icraat bir meclisin kontrolü altına alınırsa parçalanmanın önüne geçilebileceği fikri aydınlara cazip geldi. O sebeple Haziran 1865’te hürriyet olmayan memleketlerde kurulmuş bulunan siyasi cemiyetler, meselâ İtalya’daki Carbonari Cemiyeti’nin kuruluşunda olduğu gibi gizlilik esası üzerine tesis edilen **Genç Osmanlılar Cemiyeti** kısa sürede büyük bir gelişme sağladı.

Mutlakîyet idaresi yerine meşrutîyet idaresini tesis ederek devleti kurtaracaklarını zanneden Genç Osmanlılar, başlangıçta ılımlı bir yol takip ederek çeşitli konularda “Arıza/bir nev’i rapor” sunmak suretiyle Sultan Abdülaziz’i fikirlerine inandırmaya çalıştılar. Ancak, 1867 yılında yeterince güçlendiklerine inanarak kendilerine engel olarak gördükleri Ali Paşa’nın yerine Mahmud Nedim Paşa’yı sadrazam yapmak üzere harekete geçmeleri, haklarında koğuşturma açılmasına ve ileri gelenlerinin Avrupa’ya kaçmasına sebep oldu.

Genç Osmanlılar Avrupa’da çalışmalarını sürdürebilmek için önce Mustafa Fazıl Paşa’dan sonra da ağabeyisi Mısır Hidivi İsmail Paşa’dan maddî destek gördüler. Mısır Hidivi olabilmek için Babîâli’ye karşı güçlenmek isteyen Mustafa Fazıl Paşa, Fransa ziyaretinde Sultan Abdülaziz ile görüşmesinden bir netice alamayınca Genç Osmanlıları kullanmaya başlamıştır. Bu zatın desteği ile Ziya Paşa ve Namık Kemal Paris’te “Hürriyet”, Ali Suavi de Londra’da “Muhbir” adlı birer gazete çıkarıp, devletin müdahale edemediği yabancı posta kuruluşları vasıtasıyla, bunları ülkede kalan aydınlara ulaştırmaya çalıştılar.

Genç Osmanlılar, Avrupalılar gibi batıyı aldatmak için ortaya atılmış bir manevradan ibaret gördükleri Tanzimat Fermanı’nın şeriatı “ihmal ve ihlâl” ederek yerine gerçekte ne batılı ne de İslâmî olan, etkisiz ve otoriteyi kontrolsüz bırakan bir kanunlar karikatürü ortaya çıkardığına inanmaktaydılar. Onlara göre gerçekte İslâm’ın insanlara verdiği haklar hükümet tarafından ellerinden alınmıştır. Bunun önüne geçilerek İslâm’daki meşveret usullerinin en geniş şekliyle uygulanması, yani **“Hürriyet ve Meşrutîyet İdaresi”**nin kurulması fikrinden hareket eden Genç Osmanlıların fikirlerini gerçekleştirmek için yapılacak ıslahatlar hakkında

ortak bir programa sahip bulunmadıkları gibi amaçlarına ulaştıktan sonra da nasıl hareket edeceklerini tespit eden belirli bir fikir ve bilgiye malik olmadıkları anlaşılmaktadır. Her ne kadar Namık Kemal, Hürriyet gazetesinde yayınladığı bir programda “hürriyet, eşitlik ve adaleti, ferdin tabîî hakları, vatan muhabbetini fertleri birleştirici unsur, meşrutiyeti de hükûmet şekli olarak” ilân etmiş ise de dinî ve millî bir anlam ifade etmeden sadece “vatandaş” manasına bir “ümme” kavramı ortaya atması böyle bir programın uygulanmasını imkânsız kılmıştır. Yine Genç Osmanlıların, Ziya Paşa’nın etrafında “ılımlılar”, Mehmet Bey’in etrafında “aşırıları” şeklinde ikiye bölündükleri sırada, ikinci grubun ileri sürdüğü Meşrutiyetten sonra saltanatın kaldırılıp, halifeliğin Mekke’ye nakledilmesi ve cumhuriyete geçiş şeklindeki fikirleri pratikte uygulama imkânı olmayan bir fantezi olarak görmek lâzımdır.

Sistemli yayın yapamayıp, çalışmalarını daha çok hükûmetin politikasını tenkit noktasında yoğunlaştıran Genç Osmanlılardan Ziya Paşa ile Sultan tarafından gönlü alınan Mustafa Fazıl Paşa arasındaki uyuşmazlık cemiyetin dağılmasını sağladı. Mısır Hidivi İsmail Paşa’dan sağladığı yardımla bir müddet daha çalışan Ziya Paşa ile bazı üyelerin kendilerini ilmî çalışmalara vermeleri, Mehmet Bey’in de çalışmalarını sonuçsuz bıraktı. Ancak aynı zamanda birer fikir ve aksiyon adamı olan bu kişilerin meydana getirdikleri Genç Osmanlılar Cemiyeti, bizde modern manada kurulmuş ilk muhalefet partisi niteliğinde olup fikre dayalı siyasî tenkidi devlet hayatına mal etmeyi başarmıştır. 1870 yılında Ali Paşa’nın ölmesi üzerine büyük bir kesimi, yurda dönen Genç Osmanlılar tamamen etkisiz hâle gelirken onların fikirlerini hararetle sahiplenen Mithad Paşa, I. Meşrutiyeti ilân ettirmeyi başaracaktır.

1877 - 78 Osmanlı-Rus savaşının neticeleri; Balkanlardaki Türklerin Osmanlı tebaası Hristiyanlar tarafından katledilmeleri, Rus üstünlüğünün verdiği moralde Ermeni ve Rumların millî emellerini gerçekleştirmek üzere açıkça harekete geçmeleri, meşrutiyete dayalı Osmanlılık fikrine büyük bir darbe vurmuş ve geçerli olmadığını ortaya koymuştu. Bununla birlikte Genç Osmanlıların meşrutiyet düzenini koruyacak bir sistem meydana getirememiş olmalarından da istifade eden Sultan Abdülhamid’in 14 şubat 1878’de Meclis-i Mebûsân’ı dağıtıp, Teşkilât-ı Esâsî’ye rağmen mutlak

hâkimiyetine dayanan yeni bir dönemi başlatması muhalefetin tekrar canlanmasına yol açtı. Fakat, Ali Suavi'nin 18 Mayıs 1878'de girişeceği Birinci Çırağan Hâdisesi ile mason Prodos Locası üstadı Kelanti Skaliyeri ve Aziz Bey'in Ocak 1878'de kurdukları teşkilâtın Haziran 1878'de sebep oldukları İkinci Çırağan Hâdisesi başarıya ulaştırılamadı. Böylelikle Sultan Abdülhamid'in istibdadına engel olmak için yerine V. Murad'ı geçirme çabaları da etkisiz kaldı.

Sultan Abdülhamid'in idaresi karşısında bir müddet susmuş görünen muhalefete mensup, "Ahrar-ı Osmaniye/Osmanlı Hürriyetçileri" taraftarı yüz kadar kişi, Mayıs 1887'de askerî tıbbiyenin bahçesindeki hamamın önünde bir araya gelerek "İttihad-ı Osmani" cemiyetinin temelini attılar. Bunların içerisinde askerî tıp okulu öğrencisi olan beş kişi, İbrahim Temo'nun teklifi ile 21 Mayıs 1889'da Edirnekapı civarında toplanarak "Cemiyet-i Osmaniye İttihat ve Terakki Cemiyeti" adı altında teşkilâtın ilk idare heyetini meydana getirdiler. Daha sonra "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını alacak olan bu teşkilât, masonların tatbik ettikleri gizlilik usul ve kaidelerini kullanarak bir taraftan yurt dışındaki Hürriyetçiler ve Genç Osmanlılar artıklarıyla bağlantı kurarken, öbür taraftan da İstanbul'da kısa sürede büyük bir taraftar buldu. Bunlar aynı zamanda İzmir, Şam ve Selanik gibi kozmopolit yapıya sahip şehirlerde fikirlerini süratle yaymayı başardılar.

İttihat ve Terakki ileri gelenleri teşkilâtlarını kuvvetlendirip memlekette yaygın hâle getirmeden harekete geçmek niyetinde değillerdi. Ancak 1895'de İstanbul'da patlak veren "Ermeni Patırtısı" Müslüman ahalinin vatanseverlik duygularını harekete geçirirken, dışarıda da Abdülhamid'e karşı bir tepkinin doğmasına sebep oldu. Bu durumdan istifade etmek isteyen ve bir yandan yayınladıkları beyannamelerle halkı birliğe davet eden İttihatçılar, öte yandan da Ermenileri destekleyen Fransa ile İngiltere temsilcilerine müracaat ederek memlekette sadece Ermenilerin değil, Arap, Rum, Arnavut, Türk vs. bütün ahalinin haksızlığa uğradığını bildirmekten geri kalmadılar.

İttihat ve Terakki'nin varlığının böylece ortaya çıkması üzerine harekete geçen Sultan Abdülhamid, Genç Türklerin büyük bir kesimini tutuklatarak sürgüne gönderdi. Bu cemiyetin ileri gelenleri ise Romanya,

Mısır, Avrupa ve hatta Amerika gibi ülkelere yani, yurt dışına kaçmayı başarak faaliyetlerini Bükreş, Kahire, Paris ve Cenevre gibi dört büyük merkezde sürdürmeye çalıştılar.

Burada “Genç Türkler” tabirine açıklık getirmek gerekir. Bir kısım tarihçiler Sultan Abdülaziz döneminden itibaren “Genç Osmanlılar”dan Avrupalıların *Jeune Turc*/Genç Türkler şeklinde bahsettiklerini kaydederler. Bazıları da bu ismin Lübnanlı bir Maruni olup, milletvekilliği de yapan Halil Ganem’in 1887’den itibaren Paris’te *Jeune Turc*/Genç Türkler adında bir gazete çıkarmaya başladığını ve Avrupalıların bundan ilham alarak “hürriyet ve meşrutiyet için çalışan Osmanlılar”a Genç Türkler dediklerini belirtirler. Çoğunlukla İttihat ve Terakki ile eş anlamlı olarak da kullanılan Jön Türk tabirinin hiçbir zaman organik bir siyasî grup meydana getirememiş, fakat Sultan Abdülhamid’in şahsı ve idaresine karşı fiilen veya doksan beş Türkçe, sekiz Arapça, on iki Fransızca ve bir İbranice olmak üzere toplam yüz on altı gazete yoluyla fikren mücadele etmiş kişileri bir arada ifade etmek üzere, daha çok Avrupalılarca kullanıldığı görülmektedir.

Genç Türkleri oluşturan kişilerin aynı zamanda farklı içtimaî seviyelere de mensup oldukları bilinmektedir. Genç Türklerden sayılan İttihat ve Terakki Cemiyeti, organik bir siyasî teşekkül içerisinde ve siyasî bir program etrafında bir araya gelmiş kişilerden kurulu idi. Bu kişiler arasındaki şahsî fikir ayrılıkları önemli olmamış, dolayısıyla Sultan Abdülhamid’e karşı verilen mücadelede İttihat ve Terakki, teşkilâtlı tek temsilci sayılmıştır. Bununla birlikte ittihatçıların faaliyetleri de yeterince sistemli ve ahenkli olamamıştır. Nitekim Bursa Maarif Müdürü iken bir sergi bahanesiyle 1895’de Paris’e kaçarak “Meşveret” gazetesini yayınlamaya başlayan Ahmed Rıza Bey’in (İttihad-ı Osmanî adını pozitivist etkiyle İttihat-Terakki şekline onun çevirdiği de söylenir) pozitivist olması sebebiyle dinsiz sayılması, bu sebeple de Mısır Hidivi İsmail Paşa’nın yardımı kesmesi, ilk bölünmeye sebep olmuştur.

Ahmed Rıza Bey’in etrafında toplanan ılımlılar ile 21 Aralık 1896’da Cenevre’de “Osmanlı İhtilâl Komitesi”ni tesis eden Tunalı Hilmi grubu gibi aşırıları arasında Abdülhamid’in bomba veya tabanca ile ortadan kaldırılması hususunda başlayan tartışma İttihat ve Terakki’nin

“Nizamcılar” ve “İhtilâlciler” şeklinde bölünmesine sebep oldu. Bu sırada İngiliz, Fransız hatta Yunanlılardan yardım alan Genç Türkler arasında Abdülhamid’in de, daha çok para olarak yaptığı gizli yardımlar etkisini göstermişti. Neticede, Mizan gazetesini çıkararak Jön Türklerin Cenevre kolunu teşkil eden Murad Bey’in Sultan’la anlaşarak İstanbul’a dönmesini müteakip İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin aslı kurucularından olan Abdullah Cevdet ile İshak Sükûti de 1899’da Cenevre’ye geldiler ve Sultan ile anlaşarak “Osmanlı” gazetesini çıkarmaya başlayıp, tasviye oldular. Bu hâdiseler diğer üyelerde bir moral çöküntüsü yaratmış ise de tam bu sırada Damat Mahmud Celâleddin Paşa ile oğlu Prens Sebahaddin’in Avrupa’ya kaçarak henüz Abdülhamid ile anlaşmamış bulunan Ahmed Rıza ve taraftarlarına katılmaları, onları tekrar güçlendirdi. Ancak bu sefer de Ahmed Rıza ile Prens Sebahaddin arasında fikir ayrılığı ortaya çıktı.

Abdülhamid’e karşı yurt dışındaki muhalefeti bir merkezden yönlendirmek üzere 4 Şubat 1902’de Paris’te toplanan ilk Jön Türk kongresi, birtakım Rum ve Ermenilerin de desteklediği Prens Sebahaddin grubunun ihtilâli bir program benimseyip yapılacak ıslahatlar için de yabancı desteğini sağlama kararını alması karşısında azınlıkta kalan ittihat ve terakkicilerin ayrılması ile neticelendi. Bilhassa kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek Osmanlı Devleti’ni parçalamaya yönelen yabancıların desteğine karşı çıkan ve merkezîyetçiliği savunan Ahmed Rıza Bey ile taraftarları cemiyetlerinin adını “Terakki ve İttihat” olarak değiştirerek Meşveret gazetesini çıkarmaya devam ettiler. Prens Sebahaddin’in grubu ise “Teşebbüs-i Şahsî ve Ademî Merkezîyet/Şahsî Teşebbüs ve Federatif Bir Yapı” cemiyetini tesis ederek “Terakki” gazetesini çıkarmaya başladılar. Böylelikle bu ilk kongrede Türk milliyetçiliği ile Avrupalıların telkin ettiği Osmanlı liberalizmi karşı karşıya gelmiş ve ikisi arasındaki ayrılık da netleşmiştir.

Daha önce açığa vurdukları görüşlerini 1902’de Mısır’da neşredilen Şura-yı Ümmet gazetesinde bir program hâlinde toplayan ittihatçılar, devletin toprak bütünlüğü ve istiklâlini koruyarak istibdatı yıkmak, bunun için de Osmanlıcılığı tek amil hâle getirmek, ıslahat fikrini yaymak fakat, Osmanlıların diğer Avrupalılardan geri olmadığını göstermek, hanedan ve hilâfeti Osmanlı vatan ve milletine faydalı olacak şekilde kuvvetlendirmek

ve iktidarı devamlı uyarmak şeklinde özetleyebileceğimiz ilkeler terafında bir birlik tesis ettiler. İttihatçılar Osmanlıcılığa sahip çıkmaya sevk eden sebeplerden başlıcaları, kendi teşkilât yapılarından kaynaklanan sebepler ile, bunların devleti kendi elleri ile dağıtma riskini göze alamamalarından ileri gelmektedir. Nitekim daha sonra Balkan savaşları ve bilhassa Cihad-ı Ekber ilânından itibaren tamamen Türkçü bir politika takip etmeye başlayacaklardır. Jön Türkler arasında 1907'deki kongrede de birlik sağlanamaması üzerine fikirleri, aydınlar arasında bölücülük olarak nitelendirilen Prens Sebahaddin grubu gittikçe silinirken, İttihatçılar gittikçe güçlenecek ve bu tarihte İngiliz kralı ile Rus çarı arasında yapılan Reval mülâkatında, her ne pahasına olursa olsun Abdülhamid'in Osmanlı tahtından uzaklaştırılması kararının alınması karşısında, daha önce davranabilmek maksadıyla harekete geçerek 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyeti ilân ettireceklerdir.

Genç Türkleri, tamamıyla Avrupa'nın pozitivist hareketinin Osmanlı Devleti'ndeki temsilcileri veya yansımaları olarak görenler bulunduğu gibi Avrupa'yı aldatmak için yapılmış bir hareketin yahut da yabancı oyuncular tarafından oynanan veya oynatılan bir piyesin aktörleri olarak da görenler vardır. Ancak, her ne şekilde ortaya çıkmış olursa olsun önce Hristiyan sonra da Müslüman tebaanın ihanetine kurban giden Genç Türk hareketi, üç şeyin Türkiye'de yerleşmesini sağlamıştır. Bunlar: Anayasacılık fikri, Meclis hatırası ile hürriyet ve halkın hâkimiyeti için gerekirse savaşmak şeklinde özetlenebilir.

2. İSLÂMCILIK

Tanzimata kadar devletin hukuk nizamı büyük ölçüde İslâm şeriatına uygundu ve cemiyetin ideolojisini de dinî duygular belirliyordu. Tanzimat ile başlayan hukukî yönden batılılaşma hareketleri ile yabancıların sürekli Hristiyan ahalî lehine müdahalelerinin Müslüman ahalide meydana getirdiği tepki, ferdi çalışmaların bir ürünü olarak siyasî mahiyette İslâmcılık fikirlerini ortaya atılmasına sebep oldu.

Başlangıçta, devletin içerisine düştüğü durum ve Avrupalıların üstünlüğünü, şeriat hükümlerinden ayrılarak batılılaşmaya çalıştığı için

“İslâm milletine” Allah’ın bir gazabı olarak göstermeye çalışan aşırılar (ki bunlar, mevcut idare şeklinden en çok istifade eden kişilerdi ve bu durumlarını kaybetmek istemiyorlardı) yanında, ıslahat fikirlerine karşı olmamakla birlikte meşrutiyete karşı olan ılımlı İslâmcılar şeklinde ortaya çıkan bu şahıs veya gruplar bir cemiyet hâlinde teşkilâtlanamadılar. Ancak Tanzimat ve Islahat Fermanları ile istenilen neticelerin elde edilememesi yanında devletin lâikleştirilmeye çalışılması, milliyetçilik hareketleri ile Avrupalıların kışkırtmaları neticesinde devletten kopmak üzere harekete geçen Hristiyan ahalinin Müslümanlar ile münasebetlerinin bozulması, Avrupalı sömürgeciğin işgali altına giren İslâm ülkelerinde zulme uğrayan ahalinin başlattığı direniş hareketlerinin şiddetle ve gayet vahşi bir şekilde bastırılmasının doğurduğu infial, siyasî alanda İslâmcılık fikrini sürekli beslemekten geri kalmadı. Bu arada bilhassa Cemaleddin Efgani’nin liderliğini yaptığı “İslâm İttihadı” fikri ile, çeşitli ırk ve mezhepten olmalarına rağmen Müslümanlara karşı birleşebilen Avrupalıların büyük bir Hristiyanlık taassubu ile hareket ettiğinin ortaya konulması, İslâmcılık akımının temellerinden birisini teşkil etti. Genç Osmanlılar da bu hususu işlemekteydiler.

Hristiyan tebaanın hiçbir zaman bir Osmanlı ruhunu benimseyemeyeceğinin 1877 - 78 Osmanlı - Rus harbi ile ortaya çıkması, dikkatleri devlet içerisindeki Müslüman unsurlar üzerine çevrilmesine sebep oldu. Dolayısıyla yeni hedef, Müslüman tebaanın dağılmasının ve emperyalistlerin hizmetkârı durumuna düşmelerinin önlenmesi idi. Bunun için de önce Osmanlı Devleti’nin bünyesindeki Müslümanları kaynaştırmak (aşiret okulları ve Hamidiye alaylarının kurulma sebeplerinden birisi) ve bundan sonra da bütün İslâm âlemini birleştirerek büyük bir devlet meydana getirmek gerekiyordu. Ancak bu şekilde Hristiyan Avrupalının üstünlüğüne karşı durulabilirdi. Esasen, Osmanlı hükümdarının aynı zamanda halife olması, İslâm birliğinin tahakkukunda önemli bir faktör idi.

Sultan Abdülaziz döneminde siyasî bir vasıta olarak ele alınmayan İslâmcılık, Avrupa’da gelişen ve başarılı olan Pancermenizm ve Panslâvizm gibi Osmanlı Devleti’nde ırka ve milliyete dayanan bir birlik meydana getirilemeyeceğini anlayan Sultan Abdülhamid tarafından

işlenilmeye başlandı. Abdülhamid, İslâmcılığı devletin iç politikasında bütünlüğü kuvvetlendirecek bir unsur olduğu kadar, dış politikada Osmanlı nüfuzunun yayılabileceği ve Avrupalılar karşısında üstünlük sağlanabileceği, yeni alanlar da yaratabileceğinin farkına varmıştı. Sömürgecilikte geç kalan ve halifeliğin prestijini, özellikle en çok Müslim tebaaya sahip İngiltere'nin durumunu sarsabilmek için kullanmak isteyen Almanlar da, Sultan Abdülhamid'i desteklemekte idiler.

İslâmcılık fikrini hem iç, hem de dış düşmanlara karşı güçlenmek için kullanan Sultan Abdülhamid, bir yandan devletin içerisindeki Türk olmayan Müslüman unsurları hanedana ve devlete sadık hâle getirmeye çalışırken, öte yandan da Cava, İran, Türkistan, Çin, Hindistan ve Afrika'ya ajanlar göndererek müthiş bir din propagandasına girişti. Ayrıca Müslümanların halifesi olarak, yabancı hâkimiyetinde kalan eski Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman halka din görevlileri atama hakkını kullanmaya çalıştı. O sebeple de, Mısır, Kıbrıs, Kırım, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'a gönderilecek kadırları, öğretmenleri ve diğer ulemayı bizzat kendisi seçti. Nerede yaşarlarsa yaşasınlar Müslümanlara karşı kötü davranış, ya da baskı olduğu haberleri üzerine harekete geçerek protestolarla resmen müdahalelere başladı. Dünyanın etkili Müslüman liderlerini kendi fikirlerini yaymada kullanmak üzere İstanbul'a davet etti. Osmanlı Devleti'ne veya kendi ülkelerindeki Müslüman halka bir saldırının Osmanlı desteğinde genel bir Müslüman ayaklanmasına yol açacağı fikri yayılarak İngiliz, Rus ve Fransızlar uyarıldılar.

Bütün bu faaliyetleri ile Sultan Abdülhamid, ister devleti kurtarmak için olsun, isterse İslâm birliğini gerçekten sağlamak için olsun devletler arası ilişkilerde, dış siyasette önemli bir yardımcıya ihtiyaç olduğunu anlamıştı. Bunda İngilizlerin 1881 tarihinden itibaren yüz yıllık politikalarını değiştirmiş olmalarının da rolü olabilir. Ancak, her ne sebeple olursa olsun İslâm, Sultan Abdülhamid'in bu faaliyetleri ile batılı güçlerin emperyalizmine ve devleti tehdit eden milliyetçi azınlık hareketlerine karşı padişah tarafından kullanılan ideolojik bir silâh hâline getirilmiş oluyordu.

Sultan Abdülhamid'in bütün bu faaliyetleri şaşırtıcı derecede başarılı olmuş, bir yandan halkın padişahlık ve halifelik makamına büyük bir saygı ile bağlanması sağlanırken, öte yandan da en azından başlangıçta Avrupa

devletlerini sindirmişti. İngilizlerin Mısır'ı işgalinden sonra Osmanlılara karşı Avrupa saldırganlığının kesilmesi ve emperyalist rekabetlerin askerî alandan ekonomik alana kaydırılması, bir dereceye kadar Abdülhamid'in, İslâmcılığı saldırganları uzaklaştırmak için bir silâh olarak kullanmasına bağlanabilir. Ancak, Osmanlı Devleti hudutları dışındaki hemen hemen bütün Müslüman milletlerin Avrupalı emperyalistlerin hâkimiyeti altında bulunmaları ve bunların sahip oldukları geniş propaganda imkânları ile Arapların ihanetini sağlamaları, ileride anlatılacağı üzere ilân edilen "Cihad-ı Ekber" in, dolayısıyla İslâmcılık fikrinin de sonunu getirmiştir. Esasen bir yerde Abdülhamid'in de sonunu getiren bu faaliyetleri olmuştur. Yalnız, İstiklâl Savaşımız sırasında Avrupalıları doğrudan doğruya (bilhassa İngilizleri) Anadolu'daki harekete müdahaleden men eden başlıca amillerden birisinin de daha önceki İslâmcılık faaliyetlerinin olduğunu söyleyebiliriz.

3. TÜRKÇÜLÜK

Türk milleti en geniş coğrafi mekânda hâkimiyet kurmuş milletlerin başında gelmektedir. Üstelik Türk milleti tarihin kaydettiği en müsamahakâr, vicdan hürriyetine saygılı ve tebaasına adaletle muamele eden milletlerden birisi, belki de birincisidir. Üç kıta üzerine yayılan Osmanlı Devleti devrinde azınlıklarda haksızlıktan doğan hiçbir şikâyet, zulüm, tazyik ve istismarın sebep olduğu bir isyana şahit olunmamıştır. Bu gerçeği tamamlayan diğer bir husus da yüzyıllarca bir idare altında yaşamış olan çeşitli din ve dilden, sayılamayacak kadar çok yabancı kavmin temel haklarına ve kültürüne saygı gösterildiğidir. Türk devletlerinde hükümdar hariç, devletin en yüksek makamlarına yükselen Türk olmayanların sayılarının çokluğu da Türklerin hiçbir zaman ırkçı bir siyaset takip etmediklerini göstermektedir. Türk milletinin bu üstün vasıfları insanlık tarihine çok şeyler kazandırmış ise de, millî tarihimiz bakımından oldukça zararlı sonuçlar vermiştir. Bunun en açık misalini XIX. yüzyılda görmek mümkündür. Bu dönemde devlet zayıflamaya başlayınca çeşitli milletlere mensup azınlıklar devletimizin ve milletimizin en acımasız düşmanları olmuştur. Büyük önder Atatürk, bütün bu hususları "Bizim milletimiz, millliyetinden tegafül edişinin (gaflete

düşüşümüzün, milliyetimizi unutuşumuzun) çok acı cezalarını gördü. Osmanlı Devleti dâhilindeki akvam-ı muhtelif (muhtelif kavimler) hep millî akidelere (kaidelere) sarılarak, milliyet mefkûresinin (ülküsünün) kuvveti ile kendilerini kurtardılar. Biz ne olduğumuzu, onlardan ayrı ve onlara yabancı bir millet olduğumuzu sopa ile içlerinden kovulunca anladık. Kuvvetimiz zaafa uğradığı (zayıfladığımız) anda bizi tahkir, tezlil ettiler. Anladık ki, kabahatimiz kendimizi unutmaklığımızmış” sözleri ile gayet güzel belirtmektedir.

Osmanlı Devleti’nde İstanbul’un fethinden sonra, devlet siyasetinde bazı değişiklikler ortaya çıktı. İmparatorluk politikası içerisinde, devletin aslı unsurunu meydana getiren ve yüzyıllardır onun yükünü taşıyan Türk milleti ihmal edilmiş, Türk kavramı da çoğunlukla “göçer aşiretleri” veya küçümseyici bir deyim olarak “kaba, köylü, taşralı” manalarını ifade eder hâle gelmişti. Hatta özbeöz Türk olan fakat kendisini Müslüman olarak tanımaya alışmış bulunan halk nazarında bile Türk ve Türklük kelimeleri, küfür ve kabalık ifade eden bir manaya sahipti. Aydın geçinenler ise “Etrak-ı bi idrak” (idraksız-anlayışsız, kabiliyetsiz Türkler) deyimini icat etmişlerdi. Nitekim Paris’e Osmanlı elçisi olarak giden ve 1802 - 1806 yılları arasında burada görev yapan Halet Efendi, kendisinin Türk yani, kaba veya köylü olmadığını kısa sürede göstermekten duyduğu mutluluğu mektuplarında övünerek belirtmekteydi.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren bu imparatorluk zihniyetinin önemini kaybetmeye başlaması yanında, Osmanlıcılık ve İslâmcılık politikalarının da istenilen neticeleri vermemesi sonucunda çökmekte olan devletin enkazından Türk milletini kurtarmak için birtakım Türkçü fikirlerin ileri sürülmeye başlandığını görmekteyiz. Ancak bu fikirler, başlangıçta siyasî bir mahiyet taşımaktan uzak olup, tamamen kültür alanına yönelik bir karaktere sahip bulunmaktaydılar. Bu fikirleri, dolayısıyla Türkçülük akımını ortaya çıkaran sebepleri; Fransız İnkılâbı’nın yaydığı liberal ve milliyetçi fikirler sayesinde Hristiyan tebaada başlayan kopma (muhtar veya müstakil idareler tesis etme) isteğinin Müslüman ahalide de baş göstermesi (Bosna-Hersek ve Mısır); kaybedilen topraklardan başlayan Türk göçü ve bu göçmenlerin Hristiyanlardan gördükleri zulme karşılık Osmanlı Devleti’ndeki gayrimüslimlerin yaşadıkları mutlu hayat; Fransız İnkılâbı

ile devlet adamlarının zihniyetinde meydana gelen değişiklik ve bunların Türk ahaliye dayanmak isteyişleri; Avrupalıların Türkler üzerindeki baskıları ve tam bir Hristiyan taassubu ile Türkleri, savaşçı, kabiliyetsiz ve medeniyet düşmanı bir kavim olarak göstermek istemelerine duyulan tepki; Avrupa'ya giden Türk gençlerinin Türkler hakkında ileri sürülen haksız ve dayanaksız fikirlere karşı çıkma isteği ile bizzat Avrupalı ilim adamlarınca yapılan Türkoloji çalışmalarının (ki, bu çalışmaların esas amacı emperyalist gayelerin tahakkukuna yöneliktir.) ortaya çıkardığı ve tamamen lehimize olan muazzam neticeleri değerlendirerek, bunlardan etkilenmeleri şeklinde özetlemek mümkündür.

Bütün bu sebeplere bağlı olarak II. Mahmud döneminden itibaren bir yandan Türk kavramı değer kazanırken, öte yandan Türkçe'ye önem vermeye başlandı. Esasen Tanzimat ile hukukî açıdan eşit bir tebaa meydana getirmeye çalışanlar, böyle bir tebaanın müşterek dili için de Türkçe'yi seçtiler. O sebeple medreselerin dışında tesis edilen okullarda "kaba Türkçe" de denilen halkın konuştuğu Türkçe'ye ehemmiyet verildi. Bu Türkçe'nin ilim, hukuk, tarih vs. alanlarda başarılı bir şekilde kullanılabileceğini Ahmed Cevdet Paşa, yazdığı eserlerinde açıkça ortaya koydu. Dönemin yazarları da, bu hususu meydana getirdikleri edebî eserlerde başarı ile değerlendirerek yeni bir Türk edebiyatının temellerini attılar. Hemen hemen tamamı Genç Osmanlılar içerisinde yer alan ve halk tarafından anlaşılabilirlik kaygısı da taşıyan bu yazarların Avrupalıların Türklük aleyhindeki yayınlarına cevap verebilmek isteği ile giriştikleri birtakım çalışmalar sebebiyle Türklük meseleleriyle karşı karşıya gelmeleri, Türkçülük fikirlerinin gelişip yayılmasında önemli bir yer tutar. Esasen bu sırada Avrupalıların Türkoloji alanında meydana getirdikleri muazzam çalışmalar da onları bu hususta teşvik etmekteydi. Bütün bu çalışmalar Osmanlı aydınları içerisinde Türk millî şuurunun uyanmasında önemli bir rol oynadı. Nitekim Sultan Abdülaziz döneminde, Encümen-i Daniş'teki Türk dili üzerindeki çalışmalara paralel olarak uyanan millî şuur besleyecek Türk tarihi çalışmaları da gelişmeye başladı. Türk dili ve Türk tarihi hakkında varılan sonuçları, "Lisan-ı Osmanî" tabirinin politik olup, doğrusunun "Lisan-ı Türkî" olduğunu ifade eden Ali Suavi, Türklerin ve Türk dilinin sadece Osmanlıdan ibaret olmayıp, Pasifik Okyanusu'na

kadar uzanan bir ailenin batı kolunu teşkil ettiğine ilk işaret eden Ahmed Vefik Paşa ve yazdığı Tarih-i Âlem (Milletler Tarihi) adlı kitabında hanedan tarihini reddederek, geniş bir yer ayırdığı Türklerin Tarihi bölümünü (Fasla 1 Seba/Yedinci Bölüm) İslâm öncesi devirlerden (Oğuz Han'dan) başlatan Süleyman Hüsnü Paşa'nın çalışmaları ışığında; 1- Türk dili, dünyanın en eski ve zengin dillerinden birisidir. Avrupa'nın en eski ve büyük dilleri bile Türk diline nisbetle geridir; 2- Türk milleti, askerî, medenî ve siyasî rolleri itibarıyla bütün milletlerden üstün ve eski bir millettir, 3- Türk milleti, dünya kültür tarihinde en büyük rolleri oynamış ve bilhassa İslâm kültür ve medeniyetini Türkler meydana getirmiştir, şeklinde özetlemek mümkündür.

Bu görüşler, bizden çok önceleri Türkoloji çalışmalarını başlatan Avrupalı yazarların (J. Deguignes 1720 - 1800, Abel Remusat 1788 - 1832, Stanislas Julien 1799 - 1873, H. Julius Klaproth 1783 - 1835, Edouard Chavannes 1865 - 1918, Vilhelm Thomsen 1842 - 1927, A. Lumley Davids, Leon Chaun gibi) eserleriyle ortaya konulmuştu. Fakat, Türk'ün üstün meziyetlerini kabul ve teslim etmek; Avrupalı devlet adamlarının politikaları ve bu politikalar ile birlikte pek çok aleyhte propagandanın da etkisi altında kalan Avrupa kamuoyunun inançlarına uygun düşmemekteydi. Bu hâl, Avrupa ile temasa geçen aydınlarımızda, çok eski bir geçmişi olan Türklerin tarihi ve dünya medeniyetlerine katkılarının ihmal edildiği, unutturulduğu ya da unutturulmak istenildiği duygusunu vermiş olmalıdır. O sebeble yukarıda bahsedilen Türk yazarların eserleri o dönemdeki aydınlarımız arasında milli şuurun uyanması ve Türklüğün unutulmuş değerlerinin ortaya çıkarılarak onun hakir görülmesinin önüne geçilmesi bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Ayrıca, Avrupalı Türkologların çalışmalarından bütün Türk aydınlarımızın geniş bir şekilde istifade etmelerinin de pek mümkün olmadığı göz önüne alınırsa Ali Suavi, Ahmed Vefik Paşa ve Süleyman Hüsnü Paşa'nın çalışmalarının önemi bir kat daha artar. Bütün bu çalışmalar, yani geçmişin başarıları hakkında ortaya konulan eserler, gelecekte de aynısının yapılabileceği düşüncesinin doğmasına sebep olmuştur. Türkçülüğün felsefesi de bu esas üzerine kurulacaktır.

Osmanlı dönemi Türk aydınlarında, Türkçülük fikirlerinin yayılmasında Macar Türkologları ile Kırımlı, Kazanlı, Azerbaycan ve Türkistanlı gibi Osmanlı olmayan Türklerin çalışmaları da önemli bir yer tutar. Osmanlı Türk aydınlarında Türklük şuurunun şekillenmeye başladığı bu dönemde

Panislâvizmin etkisi ile yok olmayla karşı karşıya gelen Macarlar, Türklüğe de yönelen bu müşterek tehlikeyle mücadele edebilmenin Türkistanlı olan iki milletin; yani Türk ve Macarların işbirliği sayesinde mümkün olabileceğine inanmaktaydılar. O sebeple Türkolojiye önemli katkıları olan Armenius Vambery, uzun süre İstanbul'da kalmış ve gerek bu sırada, gerekse ayrıldıktan sonra Türkçülük düşüncesini yaşatmaya çalışmıştır.

Türkistan'ın zabtını 1860 - 1870 yılları arasında büyük ölçüde tamamlayan Ruslar, buradaki Türk ahaliyi Ruslaştırma çabalarına girişmişlerdi. Rus hâkimiyeti altına giren Türkler, ikinci ana vatanla bağlarını güçlendirmek için çocuklarını Türklüğün kültür merkezi olarak kabul ettikleri İstanbul'a tahsile göndermeye veya bizzat kendileri de İstanbul'a gelerek yerleşmeye başladılar. Esasen bunlar da kendi memleketlerinin geleceğini Osmanlı Devleti'nin mukadderatına bağlamış bulunmaktaydılar. O sebeple de bir yandan kendilerinin sahip oldukları müşterek tarih ve kültür değerlerimizi Osmanlı aydınına benimsetmeye çalışırken, diğer yandan da bunların Pantürkizm düşüncesini yaymaya gayret sarf ettiklerini görmekteyiz. Hatta Türkistan'da genellikle derviş tekkelerinde çalışan ve dil, tarih araştırmalarıyla Osmanlı Devleti'ndeki Türkçülük akımına güç katan Çağatay ve Özbek Türk yazarları bizzat İstanbul'a gelerek Üsküdar'da kendi tekkelerini kurmuşlar ve burası, imparatorluk içerisinde Türkçe çalışmalarının ilk merkezi olmuştur. Bu tekke, Özbekler Tekkesi adı altında faaliyet gösterecek ve İstiklâl Savaşımız esnasında da Kuvayi Millîyeciler ile İstanbul'daki aydınlarımız arasında irtibatı sağlayan önemli bir merkez olacaktır.

Özbekler Tekkesi'ndeki çalışmalar yanında Kırım'da "Tercüman" gazetesini çıkararak Rus milliyetçiliği karşısında bütün Türklerin rahatlıkla anlaşabileceği ortak bir edebî dil etrafında birleşmesini savunan İsmail Gaspıralı (1851 - 1914) ile Azerbaycanlı Ahmed Ağaoğlu (1869 - 1939, Atatürk'ün yakın arkadaşları arasında yer almıştır.) Beylerin de İstanbul'a gelmeleri, İstanbul'daki Türkçülük çalışmalarına yeni bir boyut kazandırmıştır. Bunların dışında Kazan'ın Simbirska kasabasında doğan ve tahsil için geldiği İstanbul'da Genç Türk hareketine katıldığı için Trablusgarb (bugünkü Libya)'a sürülen Yusuf Akçora (1876 - 1933, Atatürk'ün arkadaşları arasındadır.) Bey'in çalışmaları da önemlidir.

Mısır'da çıkardığı “Türk” gazetesini ve yayınlarını Rus postası aracılığıyla Osmanlı beldelerine göndererek geniş bir okuyucu kitlesi bulan Yusuf Akçora, aynı zamanda Türkçülüğe siyasî bir mahiyet kazandırmaya çalışanların da başına gelir. Onun 1904'te “Türk” gazetesinde “Üç Tarzı Siyaset” başlığı altında çıkardığı ve daha sonra kitap hâline getirilen makalelerinde Türkçüleri bir program etrafında toplamaya çalıştığını görmekteyiz. Bu makalelerinde Hristiyanlık arasında derin bir husumetin meydana getirilmiş olduğundan hareketle bir Osmanlı milleti meydana getirmenin, yani Osmanlılık fikrinin yüksek bir hayal ürünü olduğunu belirten Yusuf Akçora, İslâmcılığın da isyanların ve Avrupa'da Türklüğe düşmanlığın artmasından başka bir şeye yaramadığına işaret ederek bu iki fikri şiddetle tenkid eder. Ona göre önce Osmanlı Devleti'ndeki Türkler, din ve milliyet etrafında birleştirilmelidir. Daha sonra da o dönemde Türk cemiyetlerinin her yönden en gelişmiş olan Osmanlı Devleti etrafında dünyadaki bütün Türklerin birliği sağlanmalıdır.

Osmanlı olmayan Türk aydınlarının bu çalışmaları Osmanlı Türk aydınları arasında ilgi ve heyecanla takip edilmekteydi. Ancak ferdi teşebbüslerin bir ürünü olarak ortaya çıkan Türkçülük (Türk Milliyetçiliği Hareketi) uzun süre bütün Türk aydınlarının müşterek bir program ve ideoloji etrafında toplayamadığı gibi sadece bir kültür hâdisesi olmaktan da ileri gidemedi. Bunda kültür alanında Türkçü olan Osmanlı aydınlarını sırf devletin devamı için siyasî alanda samimî bir Osmanlıcı veya İslâmcı olmalarının, yani siyasî alanda da Türkçü olma basiretini gösterememelerinin büyük rolü bulunmaktadır. Üstelik Osmanlı olmayan Türk aydınlarının Kırım, Çin, Kazan ve Türkistan'dan bahsetmeleri, Osmanlı Devleti'ne karşı bir Rus saldırısını başlatabileceği korkusuyla Sultan Abdülhamid'i harekete geçirmiş ve bu çalışmalar baskı altına alınarak Türkçülük bir nev'i Anadolu milliyetçiliğine dönüştürülmeye (bu milliyetçiliğin, bugün de ileri sürülen ve hiçbir tarihi temele dayanmayıp, birtakım arkeolojik istismlara isnat ettirilmeye çalışan Anadoluculukla hiçbir alakası yoktur.) çalışılmıştır. O sebeple birtakım Osmanlı aydını nezdinde Anadolu'nun itibarı artmış ve bu bölge “Mübarek Anadolu”, “Koca Türkili”, “Aziz Vatan” vs. gibi deyimlerle ifade edilmeye başlanılmıştır. Bu tavır aynı zamanda Türk devletinin gerçek gücü olarak

Anadolu Türk köylüsünün ilk kez övülerek göklere çıkarılmasını da gerektirmiştir. Bunun için de, Avrupa'da Türk aleyhtarı propagandaya bir tepki olarak ortaya çıkan Elisee Reclus'un (Yeni Umumî Coğrafya, 1884) "demir ve diğer madenleri işleyip kullanmayı, hayvanları ehlileştirip değerlendirmeyi ve bilinen pek çok bitkiyi insanlığın hizmetine sokan Turanlılardır." şeklindeki görüşlerine karşılık uzun süre Anadolu'da yaşayan Vanda'nın "Anadolu köylüsü zeka bakımından olduğu gibi şeref ve haysiyet itibarıyla da Fransız ve Lehli köylüye üstündür." (Türkiye Hakkında Anektodik Hatıralar, 1884) biçimindeki görüşleri büyük ölçüde kullanılmıştır.

Türkçülük akımı Osmanlı aydınlarında, Türkistanlı Türk aydınları için siyasî alanda ifade ettiği manayı bir türlü kazanamamıştır. Bunun yanında "vatan ve millet" kavramlarının Osmanlı aydınları ve devlet adamları tarafından anlaşılamamış olduğu veya devletin politikası gereği anlaşılmak istenilmediği de görülmektedir. Esasen herhangi bir milliyetçilik hareketinin doğup, gelişmesi kadar siyasî bir anlam kazanması için de "vatan ve millet" gibi iki temel kavramın iyice inkişaf etmesi şarttır. Zira bir millet ancak bir vatan üzerinde millî devletini kurar. Her ne kadar "vatan ve millet" kelimeleri çok uzun bir süreden beri Türkçe'de bulunmakta ise de, bunlar son dönem Osmanlı aydını için günümüzdekinden çok farklı bir anlam taşımaktaydılar.

Türkçede vatan terimi, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Fransızca "Patrie" kavramının karşılığı olarak kullanılmaya başlandıktan sonra istikrarsız bir gelişme göstermiş ve kişilere göre değişen farklı anlamlar ifade etmeye başlamıştır. Bu kavram Namık Kemal'de "Fatih'in kılıcıyla çizilmiş sınırlı bir alandan ibaret olmayıp, hürriyet, kardeşlik, hâkimiyet, atalara ve aileye saygı ve değişik hatıralar gibi çeşitli asil duyguların birleşmesinden ortaya çıkan bir varlık"; Said Halim Paşa'da "İslâm şeriatının hüküm sürdüğü bütün ülkeler" (1917); Ziya Gökalp'te ise, Türkiye ve Türkistan'dan daha geniş, büyük, müebbed ve muhayyel bir ülke: **Turan**, şeklinde ifade edilmiştir. Bunlar vatan kavramının bir köy meydanından Türkistan'a kadar dar ve geniş alanları içerisine alan bir toprak parçası olarak düşünüldüğünü gösterir. Ancak, vatan teriminin Osmanlı aydınlarının büyük bir çoğunluğunca "Osmanlı Devleti'nin hâkim

olduğu toprakları” ifade ettiği de bir gerçektir. O sebeptendir ki, Mustafa Kemal, Enver Paşa ve daha niceleri Trablusgarb’da, Yemen çöllerinde vatan aşkıyla dövüşmüşlerdir. Dikkat edilirse bu anlayışta toprak ile üzerinde barınan halk arasındaki bağlantı önemszenmemekte, sadece siyasî hâkimiyet, belki de din, vatani belirleyici faktör olarak kabul edilmektedir.

Başlangıçta “aynı dine inanan kişilerin meydana getirdiği topluluğu” ifade eden millet terimi ilk defa yeniçeri ocağının kaldırılışını ilan eden fermanda (1826) Fransızca “Nation” karşılığı bütün tebaayı ifade edilecek bir şekilde kullanılmıştır. Buna rağmen “millet” terimi, daha çok Hristiyanlarda din veya mezhep birliğini göstermek için kullanılmaktan kurtulamamıştır. Tanzimat döneminde de millet kavramını genelleştirme çabaları bir netice vermemiş ve M. Fazıl Paşa ve Namık Kemal gibi birkaç kişinin “Türk milleti ve Türk kavmi”nden bahsetmelerinden öteye gidememiştir. Millet kavâmına değer kazandıran Türkçülük akımı olmuştur. Fakat bunda da dinin milliyet için gerekli olup olmadığı meselesi halledilememiştir. Ancak Balkan savaşları ve Birinci Dünya Savaşı ile gelişen olaylar sonucunda Anadolu’da mütecanis bir Türk topluluğunun ortaya çıkması ile millet kavramı bugünkü anlamını kazanacaktır. Bunda da Ziya Gökalp’in düşüncelerinin büyük rol oynadığı görülmektedir.

Ziya Gökalp’in düşünce kaynağını *Emile Durkheim* teşkil eder. Ancak Durkheim, toplum ve toplulukları en ulvî niteliklere sahip varlıklar şeklinde tarif ederken Gökalp, toplumu millete eşit tutmuş ve Durkheim’in topluma atfettiği bütün özellikleri, o millete mal etmiştir. Toplumun her isteğinin gerçekleştirileceği düşüncesine de manevî bir yön ekleyerek, milletin her yaptığının fazilet olduğunu söylemiştir. Gökalp’e göre millet, bütün ülkülerin kaynağı ve yüksek manevî otoritedir. Böyle bir millette farklılaşmaya (sınıfların ortaya çıkmasına) yer yoktur.

Esasen Ziya Gökalp için araştırılıp cihana duyurulması gereken başlıca hakikat, Türk millî kültürünün büyüklüğü, uyanık tutulması gereken tek ülkü de Türk milliyetçiliği idi. Batı zihniyetini ve medeniyetini Türkiye’ye getirmeye çalışanlardan birisi olan Gökalp, aynı zamanda ilmî, Türk kültürü ve millî menfaatleri hesabına değerlendiren ilk Türk düşünürü sıfatıyla ölümkalım mücadelesinin bezginliği ve millî varlığı muhafaza etmek hususunda endişeli olan Türk vatanseverlerine tek kurtuluş yolu olarak

Türkçülük idealini göstermekte idi. Kendisi Anadolu Türkçülüğünü savunmasına rağmen en azından kültür alanında bütün Türklerin birliğini de Türk varlığının başlıca teminatı olarak görmekteydi.

Önceleri herhangi bir teşkilâta sahip olmayan Türkçülük akımı II. Meşrutiyet'in ilânından sonra, bilhassa İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesiyle hızla teşkilatlanmaya başladı. İlk olarak Necip Asım (Yazıksız), Veled Çelebi (İzbudak) ve Yusuf Akçora, 1908 yılında Darü'l-Fünûn'da **Türk derneği**'ni kurdular. 12 Aralık 1908'de neşredilen dernek nizamnamesinde kuruluş amacı, "Türk adını taşıyan bütün insanların geçmişteki ve bugünkü başarılarını, çalışmalarını ve durumlarını incelemek" şeklinde veriliyordu. Bu dernek aynı adla birkaç sayı dergi de yayımlamıştır. 1911 yılında Selanik'te Ali Canip (Yöndem) ve Ömer Seyfettin'in çıkardığı **Genç kalemler** dergisi etrafında da bir toplanma görülmektedir. Ancak aynı yıl Mehmed Emin Yurdakul, Ahmed Hikmet Müftüoğlu, Ahmed Ağaoğlu, Dr. Akil Muhtar ve Yusuf Akçora "**Türk Yurdu**" derneğini kurarak bu ad ile bir de dergi çıkarmaya başladılar.

Türkçülük hareketi artık okullarda da yayılmaya başlamıştı. Darü'l-fünûn talebeleri ile bilhassa Askerî Tıbbiye'nin öğrencileri Haziran 1911'de **Türk Ocağı**'ni kurdular. Türk Ocakları kısa bir süre içerisinde birçok vilâyette şubeler açtı. Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa gibi ülkenin tanınmış şahsiyetleri hem madden, hem de manen bu Ocağa yardımda bulunmaktaydılar. Konferanslar, münazaralar düzenleyerek, yayın yaparak Türkçülüğü yaymaya çalışan Türk Ocakları, ideale susamış gençlerin omuzlarında gittikçe yükselmeye başladı. 1913 yılından itibaren bu Ocağa bağlı olarak meslek, kültür ve spor teşekkülleri de kurulmaya başlandı. Bu arada **Türk Yurdu** dergisi de Türk Ocağı'nın yayın organı hâline gelmişti. Tanzimatçı yenileşmeye karşı çıkarak köklü ve millî bir inkılâp taraftarı olan Türk Ocağı 1930 yılına kadar büyük hizmetler yerine getirmiştir.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nde Türkçülük akımı uzun bir sürede şekillenmiştir. Bu akım kendi benliğine sahip olduğu gibi, müstakil olarak gelişen diğer hareketlerden de yararlanmışır. Millî bir dil, tarih ve coğrafya için başlatılan çalışmalar Türkçülüğün ilmî ve hissî unsurlarını meydana getirirken, Türk kelimesinin itibar kazanması ve Türklük ile öğünölmeye

başlanması bu akımın şuur cephesini teşkil eder. Her ne kadar samimî bir Osmanlıcılık veya İslâmcılık taraftarı olan devlet adamlarımızın Türk milletini devletin esas unsuru olarak kabul ve onu himaye etme ihtiyacını duymaları ile Osmanlı olmayan Türk âlimlerinin çalışmalarının mahiyeti, Türkçülük akımının siyasî cephesini teşkil eder ise de, Sultan Abdülhamid döneminde bu akımın sosyal ve siyasî bir dünya görüşü olması önlenmiş ve aydınların üzerine eğildikleri bir kültür hâdisesi olarak kalması sağlanmıştır.

Türkçülük hareketi başlangıçta doğrudan doğruya siyaset değil de millî kültür yolunu seçmekle, dayandığı temelin millî kültürle beslenmiş bir Türk milleti olduğunu ortaya koymaktadır. Böylelikle bir yandan Türk milleti, düştüğü kötü durumdan kurtarılmış olacak, diğer taraftan da yeni nesiller Türk kültürünü öğrenirlerken istikbal garanti altına alınacaktı. Millî kültürün yanında millî iktisat ve millî dış politika, Türkçülerin hassasiyetle üzerinde durdukları konulardı.

Türkçülüğün siyasî manada değer kazanması Balkan savaşlarından sonra, hatta Birinci Cihan Savaşı sırasında Arapların ihaneti ile Osmanlıcılık ve İslâmcılığın iflas etmesi üzerine mümkün olacaktır. Böylece Türkçülerin haklı oldukları ortaya çıkmış oluyordu. O sebeple, istiklâl mücadelesine girecek kadro ve fikrî yapı, Türkçülüğe inanmış milliyetçilerin eline geçmiş oluyordu. İstiklâl hareketinin bütün sıfatları ve tabirleri (Millî Mücadele, Millî İstiklâl, Millî Hareket, Kuvay-ı Millîye, Hâkimiyet-i Millîye, İrade-i Millîye) de bunu göstermektedir. Ayrıca İstiklâl Marşı'nda da bu akımın bütün değerlerini görmek mümkündür. Türkçülüğün neticesini Ziya Gökalp: "Bununla beraber, Türklüğe dair bütün bu hareketler verimsiz kalacaktı. Eğer Türkleri, Türkçülük ülküsü etrafında birleştirerek büyük bir çökme tehlikesinden kurtarmaya muvaffak olan büyük bir dâhi zuhur etmeseydi, bu büyük dâhinin adını söylemeye hacet yok. Bütün dünya bugün Gazi Mustafa Kemal Paşa adını her an hürmetle anmaktadır. Evvelce Türkiye'de Türk milletinin hiçbir mevki yoktu. Bugün her hâk Türk'ündür. Bu topraktaki hâkimiyet, Türk hakimiyetidir. Siyasette, kültürde, iktisatta hep Türk milleti hâkimdir. Bu kadar kat'î ve büyük inkılâbı yapan zat Türkçülüğün en büyük adamıdır. Çünkü düşünmek ve söylemek kolaydır. Fakat yapmak ve bilhassa başarı ile neticelendirmek çok güçtür" şeklinde ifade etmektedir.

4. BATICILIK

1683'de Viyana önlerinden çekilirken Osmanlı Devleti'nin temsil ettiği fikir ve müesseseler, henüz gelişmekte olan batı düşüncesi ve müesseselerine göre daha üstün bir durumda idi. Ne var ki, bu hâdiseden sonra Avrupalıların Osmanlı Devleti aleyhine gelişip, yayılmaya başlamaları Osmanlıları âdeta bir sevk-i tabîî ile bir nefis müdafaası şeklinde batılılaşmaya teşvik etti. III. Ahmed zamanında Lâle Devri ile lüks ve sefahat şeklinde kendini gösteren batı tesirleri, matbaanın tesisi ile birlikte fikir alanında da kendini göstermeye başladı. Ancak bu husus, Avrupa'nın üstünlüğünün kabul edilmesi şeklinde gelişti ve askerî alanda yapılacak Avrupaî tarzda yeniliklerle bu üstünlüğün önüne geçilebileceği zannedildi. Onun içindir ki, XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupalıların kazandığı her zaferden sonra Osmanlı Devleti'nde, kaynağını batıdan alan bir ıslahat hareketi görülmektedir.

III. Selim döneminde idarî alanda da kendini gösteren bu yenilik hareketleri ancak, yeniçeri ocağının 1826'da kaldırılmasından sonra etkili olabilecek ve mahiyet itibarıyla batının içtimaî, siyasî ve felsefî görüşlerinde temellerini bulan bir devlet anlayışı şeklinde batıcılık akımı önem kazanmaya başlayacaktır. Abdülmecid devrinde daha çok Tanzimat kelimesi ile ifade edilen batıcılık hareketleri devlete hayatiyet kazandırabilmek için genişletilmeye çalışıldı. Batının üstünlüğünün tamamen kabul edildiği bu dönemde batıcılar, ahalinin Avrupalılar karşısında kendisine güvenini kazandıracakları yerde aksine batılılaşmayı hızlandırmak, yani ıslahatların kolayca benimsenmesini sağlayabilmek için bu güveni bütünüyle ortadan kaldırmaya gayret ettiler. Buna rağmen dönemin Osmanlı cemiyeti, önceki devirlerin usul ve kaidelerini muhafaza etmeye çalıştı. Ancak ilk defa III. Ahmed zamanında görülen batılı âdetler daha çok devlet adamlarının değişen telâkkileri ve hayat şartlarına bağlı olarak tekrar kendisini göstermeye başladı. Bilhassa kadınlar, romantizmin tesiri ile üzerlerine teksif edilmeye başlanan hissî alâkadan faydalanma yoluna gittiler ve Avrupa modasını ve âdetlerini kabul etmeye başladılar. Dolayısıyla bir yandan dışarıda cemiyetin genel eğilimine uyarlarken, öbür yandan iç kıyafetlerini Avrupalı kadınlar gibi düzenlemeye gayret ettiler.

Buna bağlı olarak minderler, divanlar terk edilerek konsollar, kanepeler ve sandalyeler kullanılmaya, yani evin mefruşatı değişmeye başladı. İlk defa sarayda görülen bu hareketler daha sonra paşaların ailelerine de sirayet etti. Böylelikle Tanzimat dönemi batıcılık hareketleriyle hukuk ve eğitimde başlayan ikilik âdet ve göreneklerde de, yani sosyal alanda da kendisini gösterdi. Alaturka ve alafranga tabirleri bu ikiliği ifade eder. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam edecek olan bütün bu ikilikler ancak cumhuriyet döneminde ortadan kaldırılabilir.

Avrupa'daki gelişmelerin aksine Osmanlı Devleti'nde aşağıdan yukarı değil de, yukarıdan aşağı, yani padişah veya desteklediği sadrazamın buyruklarıyla, önceleri bazı müesseselerin batıdaki emsallerine benzetilmesi, bir nev'i şeklen taklit olarak ortaya çıkan batıcılık hareketi, Tanzimat'la fikirlerde, modada ve hukukta, ıslahat fermanı ile siyasî alanda ve 1867'deki adalet fermanı ile de her sahada kendisini gösterecektir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin buhranlı durumunu sömürgecilik menfaatleri için istismar eden Avrupa kapitalizminin bu devleti parçalama yoluna girmesi ile batılılaşmanın da hızlandığını görmekteyiz. Bu durum "Avrupa, Osmanlı'yı Asya'ya sürmek veya yok etmek istedikçe, Osmanlı Avrupa'da kalmak için batılılara benzemek ve onlara yaranmak için elinden geleni yapmıştır" şeklinde de açıklanabilir. Böylelikle devletin kurtuluşu batı medeniyetinden bütün yönleriyle istifade edebilmeye bağlanmış oluyordu. Fakat bu dönemde batıyı tam olarak anlayıp, değerlendirebilecek devlet adamı ve aydınların sayısı pek az idi. Dolayısıyla başlangıçta Osmanlıların elinde olan batılılaşma teşebbüsleri Kırım harbinden sonra Avrupalıların müdahaleleri ile batılıların eline geçmiş ve bizim batılılaşabilmemiz için İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya'nın tezleri ortaya çıkmıştır. Bu tezleri hazırlayanlar da Osmanlı Devleti'nin vaziyetini iyileştirmekten çok, kendi emperyalist gayelerinin tahakkukunu düşünmekte idiler. Dolayısıyla Osmanlı Devleti aynı zamanda bu tezlerin çarpıştığı bir alan hâline de gelmiş bulunuyordu.

Avrupalıların gittikçe artan baskılarıyla daha da bir çıkmaza giren Osmanlı Devleti, devlet adamları ve aydınları aynı zamanda batılıların faaliyetlerine bir tepki olacak şekilde batıcılık hareketlerini İslâmcılık, Türkçülük vs. gibi değişik birer tercih hâline dönüştürmeye çalıştılar. Ancak

bütün başarısızlıkların sebebini yapılan yeniliklerin sınırlı ve eksik olmasına ya da Osmanlı Devleti'nin bünyesine bağlayan bazı batıcı aydınlara da rastlanılmaktadır. Midhat Paşa ile Abdullah Cevdet, bu tip aydınlarımızdandır. Bunların da içerisinde yer aldığı Genç Türkler, I. Meşrutiyet'ten sonra hükümet dışında ve hükümete rağmen batıcılık hareketinin fikir yönünden liderleri durumuna geldiler. Genç Türkler genelde, batılılaşmanın taklitçiliğine dayanmaması gerektiğini ve Osmanlı toplumunun yapısı ile memleketin ihtiyaçları göz önüne alınarak belirlenecek uygun bir hareket tarzı ile gerçekleştirilmesini savunmuşlardır. Onlara göre meşrutiyet hareketlerinin başarıya ulaşamamasının sebepleri de burada aranmalıdır.

Osmanlı Devleti'nin yeniden canlanıp, güçlenmesi için ileri sürülen bütün bu fikir akımları istenilen neticeleri sağlayamamış olmasına rağmen Türk ahalide siyasî şuuru olgunlaştırmıştır. Ayrıca bu akımlardan elde edilen tecrübeler Türk İnkılâbı'nın hazırlık çalışmalarında büyük ölçüde değerlendirilmiştir. Böylelikle mazinin hatalı davranışlarından ders alınarak yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin siyasî ve hukukî bünyesinde gerekli düzenlemelere gidilmiştir. Dolayısıyla bir yerde Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan fikir akımları ve bunlar arasındaki çatışmalar devleti yaşatmaktan ziyade, yeni bir devletin kurulması için yapılmış olan lâboratuvar tecrübeleri olmuştur. Bu tecrübeler sayesinde ki, uzman bir sosyolog veya kültür tarihçisi olmamasına rağmen düşünen zekâsı ve duyan gönlü ile Mustafa Kemal, binlerce yıllık kültüründen doğan çelikleşmiş iradesine öncülük ettiği Türk milletini mutlak bir yok olma badiresinden kurtarmakla kalmamış, aynı zamanda ona çok yakışan bağımsız, hür ve haysiyetli bir hayat ile yükselme yolunu da açmıştır. Ona rağmen, bilhassa son on yıl içerisinde yani XX. yüzyılın sonları XXI. yüzyılın başlarına ulaştığımız sıralarda yukarıdan beri vermeye çalıştığımız bütün bu fikirleri değişik sebep ve şekillerde yeniden gündeme getirilerek tartışılması oldukça manidardır.

